

РЕТРОСПЕКТИВА СВІТОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

В'ячеслав КОВАЛЬЧУК, Михайлина ФАРІОН

ІСТОРИЧНИЙ МЕТОД ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА "СТАРА" ІСТОРИЧНА ШКОЛА

Економічна відсталість Німеччини на рубежі XVIII–XIX ст., нерозвиненість ринкових відносин і тягар феодальних, територіально-економічна роздробленість країни, відсутність єдиного внутрішнього ринку і зовнішніх джерел нагромадження капіталу, панування на німецьких ринках товарів більш індустріально розвинених країн, острах революційних заворушень, несприйняття принципів класичної політичної економії, спрямованих на свободу підприємництва і фритредерство, створили умови, в яких з'явилася німецька *історична школа* в економічній теорії. Свою назву вона здобула завдяки так званому "історичному методу", який її теоретики намагалися запровадити в економічні дослідження.

Теоретико-методологічними та ідеологічними передумовами появи неортодоксальних ідей і теорій історичної школи у Німеччині стали [1, 440]: 1) давні традиції історико-філософських досліджень, формування історичної школи права; 2) прикладний характер розвитку економічного знання, зорієнтованого на теорію і практику управління державою; 3) зростання національної громадянської самосвідомості та поширення ідеології романтизму, заснованої на прагненні національної єдності та побудови сильної централізованої німецької держави.

Суспільна думка Німеччини того часу, пронизана ідеями національної єдності, знайшла відображення у дослідженнях таких видатних філософів, як І. Кант (1724–1804), Й. Фіхте (1762–1814), А. Мюллер (1779–1829), які поставили у центр суспільного прогресу людину, наголошували на пріоритетності морального закону і моральних норм, розглядали державу суспільним інститутом, що створює передумови для розвитку нації, заперечували пріоритет універсальних закономірностей і надавали перевагу національним особливостям тощо.

Під впливом цього у Німеччині спочатку розвинувся так званий "історичний" метод економічних досліджень, а потім виникла "історична" школа в економічній теорії.

"Історичний" метод заперечує існування загальних закономірностей економічного розвитку та акцентує увагу на його національній специфіці, тому історична школа обмежувалася описом конкретно-історичних форм економічного розвитку окремих країн. Її представники по-новому трактували предмет економічної науки, вбачаючи його в історії народного господарства. Історична школа загалом критикувала економічні вчення А. Сміта і Д. Рікардо, їх ідеї економічного лібералізму і виступала з позицій економічної відрубності країн, крайнього виразу протекціоністської політики держави.

"Історична" школа, виникнувши у Німеччині, у своєму розвитку пройшла два етапи: *"старої" історичної школи* (40–60-ті рр. XIX ст.) і *"молодої" історичної школи* ("перша

хвиля” – 70–90-ті рр. XIX ст.; “друга хвиля” – 90-ті рр. XIX – 30-ті рр. XX ст.). Однак вона не стала суто німецьким явищем і мала значний успіх в інших країнах.

“Історичний метод” запропонували попередники історичної школи – німецькі вчені **Адам Мюллер** (1779–1829) і **Фрідріх Ліст** (1789–1846), які проповідували національну замкненість і автаркію (відрубність), виступали проти міжнародного поділу праці. Особливий вплив на формування історичної школи у Німеччині мали ідеї Фрідріха Ліста.

Видатний німецький мислитель, вчений, політик та державний діяч **Фрідріх Ліст** народився у 1789 р. у місті Рейтлінген, що знаходився у тодішньому німецькому королівстві Вюртемберг. Його батько був заможним ремісником і Фрідріх після закінчення школи певний час працював у батьковій майстерні, однак при цьому не виявляв належної старанності та ентузіазму. Враховуючи потяг юнака до читання книг, батьки віддали його на навчання до місцевого писаря. Потім Ф. Ліст пішов на державну службу, пройшовши шлях від дрібного чиновника у Тьубінгемі до розрахункового радника у Штутгарті – столиці Вюртемберга. Викладацькою і науковою

діяльністю Ф. Ліст зайнявся у 1817 р., коли його запросили на факультет політичних наук у Тьубінгемському університеті.

Ф. Ліст виявив себе рішучим прихильником буржуазно-демократичних перетворень, які пропагував у газеті “Друг швабського народу”, котру очолив у 1818 р. Уряд закрив газету, а Ф. Ліст був змушений залишити й викладацьку роботу. Він переїхав до Франкфурта, де заснував Генеральну асоціацію німецьких промисловців і комерсантів, діяльність якої була спрямована на лібералізацію внутрішньої торгівлі та ліквідацію внутрішніх митних кордонів між численними німецькими державами. Це поставило його в опозицію до уряду. Ф. Ліст зазнав переслідувань і змушений був емігрувати до Франції, потім переїхав до Англії, звідти – до Швейцарії, а у 1825 р. разом із сім’єю – до США, де займався фермерством, підприємництвом, редагував газету, в якій друкував і власні статті на теми національної єдності та так званого “виховного протекціонізму”.

У 1832 р. Ф. Ліст повернувся на батьківщину і з новою енергією поринув у громадсько-політичну діяльність, водночас займаючись й економічними дослідженнями. Втягнутий у політичні та фінансові інтриги, він знову був змушений емігрувати до Франції, де у 1841 р. видав свою основну економічну працю *“Національна система політичної економії”*, яка, за задумом автора, повинна була мати продовження. Після повернення до Німеччини Ф. Ліст зосередився на науковій діяльності, однак у 1846 р. раптово помер. Його смерть була загадковою, поліція не виключала й можливості самогубства.

Визнання Ф. Ліста як видатного економіста відбулося уже після його смерті.

Основна праця Ф. Ліста називається *“Національна система політичної економії: міжнародна торгівля, торговельна політика і німецький митний союз”* (1841). У ній німецький вчений виступив з різкою критикою класичної політичної економії, виділивши у ній три, на його думку, істотних недоліки [2, 155–156]: 1) “химерний космополітизм”, ігнорування специфічних наці-ональних інтересів; 2) “мертвий матеріалізм”, винятковий інтерес до мінових вартостей та ігнорування продуктивних сил; 3) “дезорганізуючий індивідуалізм”, здатний стати на заваді індустріальному піднесенню нації.

Вважаючи, що підхід класичної політичної економії до вивчення господарських процесів є поверховим, Ф. Ліст розробив власну теоретичну систему, основою якої став *“історичний” метод* дослідження, заснований на вивченні економічних явищ в історичному аспекті.

Порівняльний аналіз теоретико-методологічних засад класичної політичної економії і *“національної”* політичної економії проведено у табл. 1.

Таблиця 1

Порівняльний аналіз теоретико-методологічних засад класичної та *“національної”* політичної економії

<p>Економічна теорія – універсальна наука, яка забезпечує створення економічної концепції, придатної для усіх країн і народів.</p> <p>Предмет політичної економії – універсальні економічні закони суспільного розвитку.</p> <p>Завдання політичної економії: теоретичне дослідження економічних процесів, вивчення універсальних економічних законів, обґрунтування шляхів примноження суспільного багатства.</p>	<p>Економічна теорія – наука про складові державної політики, що досліджує специфічні закони господарського розвитку окремих країн.</p> <p>Предмет політичної економії – реальні економічні відносини в їх історичній та національній визначеності.</p> <p>Завдання політичної економії: обґрунтування державної політики, спрямованої на національне піднесення, на основі опису, систематизації та узагальнення конкретно-історичних форм розвитку окремих націй.</p>
<p>ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ</p>	

<p>КЛАСИЧНА ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ</p>	<p><i>“НАЦІОНАЛЬНА СИСТЕМА”</i> ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ</p>
---	--

<p>МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ</p>	
<p>Універсальність економічної концепції. Виявлення загальних законів розвитку ринкової економіки – вічної та незмінної форми організації господарського життя. Дослідження матеріальних чинників суспільного багатства. Економічний індивідуалізм, визнання приватного інтересу як основи прогресу. Концепція <i>“економічної людини”</i> А. Сміта, мотиви поведінки якої визначаються лише власними егоїстичними інтересами. Економічний лібералізм, обґрунтування економічної свободи та вільної конкуренції як найважливіших передумов розвитку. Фритредерство, заклик до свободи міжнародної торгівлі.</p>	<p>Економічний націоналізм, абсолютизація національних особливостей розвитку. Історичний метод дослідження. Визнання взаємозв'язку і взаємозалежності економічних і позаекономічних чинників суспільного прогресу. Визнання зверхності національно-державних інтересів над особистими. Концепція <i>“соціальної людини”</i> Ф. Ліста, поведінка якої визначається моральними, етичними, правовими і культурними чинниками. Визнання вирішальної ролі держави у забезпеченні економічного і соціального розвитку. <i>“Виховний протекціонізм”</i>, заснований на врахуванні стадій соціально-економічного розвитку нації.</p>

Праця Ф. Ліста “Національна система політичної економії” була присвячена обґрунтуванню нагальної потреби у захисті “надзвичайних інтересів” Німеччини та інших колоніальних держав з метою подолання “острівного панування Англії”. Її вихідною ідеєю було національне об’єднання Німеччини та перетворення останньої в індустріально розвинену країну, здатну до зовнішньоекономічної експансії.

У вченні про “*національну політичну економію*” Ф. Ліст наголошував, що “наука не має права не визнавати природу національних відносин” [2, 235] і по-винна спрямовуватися на забезпечення процвітання окремої нації, яка є чимось середнім між індивідом та усім людством.

Ф. Ліст заперечував існування універсальних законів економічного розвитку, базуючись на незіставності національних економік, які мають власний шлях розвитку та національну специфіку. Тому, на його думку, виникає необхідність у створенні “національної політичної економії”.

Нове розуміння предмета економічної теорії зумовило появу нового методу дослідження – “*історичного*” методу.

“Історичний метод” Ф. Ліста має такі аспекти: осмислення еволюції господарського розвитку різних країн у просторово-часовому вимірі; зіставлення господарського розвитку різних націй; залучення до аналізу правових, культурних, морально-етичних чинників, особливостей природного середовища, ментальності націй тощо.

Це означає, що наголос робиться на *особливостях* економічного розвитку країн, а не на *загальних закономірностях*, як у класичній політичній економії.

Ф. Ліст започаткував *теорію національних продуктивних сил*. До складу продуктивних сил нації він відносив: моральні та фізичні сили людей; громадські і політичні заклади; природні ресурси країни; матеріальний капітал (сільськогосподарський, мануфактурний, торговельний). Однак найбільшого значення вчений надавав *людському капіталу*, який формується шляхом пізнання, засвоєння та примноження накопичених людством знань, ідей, винаходів, відкриттів, навичок професійної діяльності тощо. Тому освітні, наукові, духовні, мистецькі та правові заклади, які примножують людський капітал, також належать до продуктивних сил.

Продуктивні сили, за Ф. Лістом, є постійним джерелом суспільного добробуту і найважливішою передумовою прогресивного розвитку нації, її інтелектуальних, соціальних, матеріальних сил, сукупністю суспільних умов, які визначають економічне зростання; вони здатні створювати багатство і ця здатність є важливішою за саме багатство. “Процвітання одного народу, – як зазначав Ліст, – не залежить, як думає Сей, від кількості багатства і мінових цінностей, якими він володіє, воно залежить від рівня розвитку продуктивних сил” [2, 165].

У *концепції стадій економічного розвитку* Ф. Ліст обґрунтував теорію економічного прогресу нації. Він виділив такі *стадії економічного розвитку націй*: I) дикунство; II) скотарство; III) землеробство; IV) землеробсько-мануфактурний стан; V) землеробсько-мануфактурно-комерційний стан¹ як господарський ідеал.

Для досягнення цього ідеалу потрібні певні передумови: вигідне географічне розташування, значна територія, великі запаси природних ресурсів, а також схильність нації до мануфактурного розвитку, її здатність до самовідданої праці і високий моральний

---

¹ На думку Ф. Ліста, землеробського стану досягли сучасні йому Італія, Іспанія і Португалія, землеробсько-мануфактурної стадії – США та Німеччина, п’ятої стадії досягла тільки Англія, але до неї наближалася Франція.

дух. У зв'язку з цим німецький вчений зазначав, що за схильністю до мануфактурного розвитку і моральним духом німецька нація переважає інші народи, тому для економічного піднесення їй не вистачає території, яку необхідно збільшити за рахунок сусідів (Голландії, Данії тощо); союз з Німеччиною стане запорукою їх успішного економічного розвитку у майбутньому.

Ф. Ліст обґрунтував також необхідність *активної економічної ролі держави* та політики так званого *“виховного протекціонізму”*.

Концепція стадійного економічного розвитку дала підстави Ф. Лісту зробити висновок, що держава має враховувати специфіку кожного етапу господарського розвитку нації для зростання її продуктивних сил. На думку вченого, для країн, які перебувають на III (землеробство) та V (аграрно-мануфактурно-комерційний стан) стадіях, доцільною є національна економічна політика вільної торгівлі, яка дає змогу найповніше реалізувати національні економічні інтереси. Водночас для держав, що перебувають на IV (аграрно-мануфактурний стан) стадії, важливою є політика протекціонізму, спрямована на захист не зміцнілої національної промисловості. Ф. Ліст зазначав, що за допомогою протекціонізму держава здійснює “індустріальне виховання нації” на шляху до вищої стадії розвитку; протекціонізм “розвиває і зміцнює національні продуктивні сили...”, а свобода міжнародної торгівлі “...буде корисною за умов, коли усі держави досягнуть однакової стадії економічного розвитку” [2, 168].

Водночас німецький дослідник був переконаний, що політика протекціонізму не має абсолютного значення і є виправданою тільки як виховний засіб, спрямований на розбудову національних продуктивних сил та вирівнювання економічного розвитку різних країн.

Таким чином, за Ф. Лістом, держава за умов ринкової економіки має відігравати активну роль в економіці, створювати матеріальні, інституціональні і культурні передумови для швидкого індустріального піднесення країни, формування і розвитку єдиного внутрішнього ринку, узгодження суспільних інтересів та спрямування зусиль нації на досягнення стратегічних перспективних цілей.

У зв'язку з цим Ф. Ліст обґрунтував необхідність розвитку державного сектору в економіці як невід'ємної складової народногосподарського комплексу. На його думку, “державна економіка” має стимулювати економічний прогрес нації.

Отже, науковою заслугою Ф. Ліста стало визначення і обґрунтування неортодоксальних теоретико-методологічних принципів, які не тільки засвідчили певну обмеженість абстрактних узагальнень без врахування національної специфіки та нерівномірності економічного розвитку різних країн, а й збагатили економічну науку новими підходами до трактування предмета та методології економічного аналізу.

Однак історичний підхід найповніше відображення мав у вченні так званої *“старої” історичної школи*, яка сформувалася у Німеччині у 40–50-х рр. XIX ст. Її заснували **Вільгельм Рошер** (1817–1894), **Бруно Гільденбранд** (1812–1878) і **Карл Кніс** (1821–1898).

“Стара” історична школа заперечувала висновки класичної політичної економії загалом, насамперед вчення А. Сміта і Д. Рікардо, дорікаючи їм в антиісторизмі, у прагненні побудувати економічну теорію, закони якої застосовувалися б безумовно до усіх епох і народів, що, на думку В. Рошера і його прибічників, є принциповою помилкою. Вони відстоювали “відносне значення” законів господарської діяльності, їх “мінливість”, яка “...крокує поряд і паралельно з розвитком самого народу та його потреб” [3, 39], хоча на думку К. Кніса, закономірності економічного розвитку взагалі відсутні.

Політична економія – це наука національна, як стверджували представники “старої” історичної школи, яка такі категорії, як “гроші”, “капітал”, “вартість”, “прибуток”, “приватна власність” та інші, оголосила “вічними і незмінними”. Вартість вони зводили до корисності, прибуток вважали платою підприємцю як організатору виробництва. Варто вказати, що ці підходи пізніше були запозичені розробниками концепції маржиналізму – основи неокласичної економічної теорії.

“Стара” історична школа сприйняла основні принципи концепції “національної політичної економії” Ф. Ліста, сформулювала альтернативні класичній політичній економії методологічні положення, яких потім дотримувалися їх наступники. Вона трактувала відносну цінність економічних знань, їх еволюцію у процесі історичних та інституційних змін, ґрунтувалася на “історичному” методі досліджень. Її представники наголошували на важливій економічній ролі держави у країнах, що стають на шлях трансформування економіки і потребують мобілізаційних зрушень нації.

Загалом “стара” історична школа ідеалізувала пруський шлях розвитку ринкового господарства з його феодалними пережитками, вона стала знаряддям національної консолідації Німеччини під егідою юнкерської Прусії.

Водночас її представники не зробили навіть спроби побудувати цілісну економічну концепцію, альтернативну класичній. Відкинувши поняття економічного закону і абстрактно-дедуктивний метод класичної школи, вони фактично перетворили політичну економію в економічну історію та економічну політику, а вивчення проблем і механізмів функціонування ринкової економіки замінили дослідженням її еволюції та простим збиранням фактів.

Фундатором “старої” історичної школи, яка стала так називатися після появи “молодої” історичної школи у 70-х рр. XIX ст., вважають **Вільгельма-Георга-Фрідріха Рошера** – відомого німецького економіста, професора Лейпцігського університету, автора книг *“Історія англійської політичної економії XVI–XVII століть”* (1851), *“Програма лекцій з історичного методу”* (1854), *“Система політичної економії, або Засади народного господарства”* (1854–1894), *“Історія національної політичної економії”* (1874).

В. Рошер визначив мету вплинути на формування національної політики, залучивши до аналізу “історичний” метод дослідження.

Він, як і Ф. Лист, стверджував, що не існує єдиної для усіх країн і народів політичної економії та єдиних універсальних законів економічного розвитку. В. Рошер зазначав, що “...для усіх народів не може бути одного економічного ідеалу, подібно до того, як одяг не шийють за однією міркою” [3, 53]. Критикуючи принципи класичної школи, німецький дослідник вважав, що окремі індивіди керуються у своїй економічній поведінці не лише прагненням вигоди, а й суспільними інтересами, сімейними турботами, почуттям національної єдності тощо.

Завдання економічної науки В. Рошер вбачав не стільки у теоретичному аналізі та отриманні абстрактних висновків, скільки в емпіричному дослідженні історичних фактів, вивченні конкретних форм і методів організації господарської діяльності, виявленні причин національних особливостей економічного розвитку, дослідженні специфічних

законів функціонування національних економік. Політична економія не повинна розробляти якісь економічні ідеали, а має здійснювати простий виклад спочатку господарських потреб і природи народів, потім законів і закладів, що мають ці потреби задовольняти, і зрештою, перейти до викладу більшого чи меншого успіху у цій справі. “Наша мета, – як зазначав В. Рошер, – просто описати економічну природу людини та її економічні запити, дослідити закони і характер рішень, що їх прийняли для задоволення цих запитів...” [3, 53].

Фундатор “старої” історичної школи особливо наголошував на необхідності розробки політичною економією практичних рекомендацій, спрямованих на використання існуючих ресурсів економічного розвитку і вдосконалення суспільства з врахуванням довгострокових інтересів кожної нації. В. Рошер стверджував, що історія народів торує собі шлях еволюційними засобами “позитивного права”, а нація творить історію під керівництвом держави.

Варто зазначити, що у такому трактуванні політична економія перетворюється на історію народного господарства кожної окремої країни.

Універсальному вченню класичної політичної економії В. Рошер протиставив власну версію історичного розвитку націй, застосувавши еволюційний підхід і виділивши при цьому такі великі періоди [4, 198]: I – *найдавніший*, за якого головним фактором виробництва була земля; II – *середньовічний*, коли найбільшу роль відіграє праця, капіталізована завдяки корпоративно-цеховій організації виробництва; III – *новий*, пов’язаний з пануванням капіталу.

Німецький дослідник вказував, що у третьому періоді еволюції суспільства зростають можливості економічного прогресу націй завдяки розвитку індустрії, транспорту, механізації виробництва. Водночас В. Рошер наголошував, що ці зміни загострюють соціальні конфлікти, поглиблюють розшарування суспільства на багатих і бідних. Однак вказані суперечності можна вирішити через державні реформи – еволюційно, а не через революцію. Він рішуче виступав проти будь-яких соціальних потрясінь.

Важливий внесок у розвиток концепції “старої” історичної школи зробив **Бруно Гільденбранд** у праці “*Політична економія сьогодення і майбутнього*” (1848).

Б. Гільденбранд розвивав “історичний” метод за такими позиціями: перетворення політичної економії на науку, що має справу з економічним розвитком націй; заперечення смітівської концепції “економічної людини” з її прагненням звести господарську поведінку до егоїстичних устремлінь та ігноруючи мораль, право, національні звичаї і їх вплив на мотивацію економічної діяльності; здійснення спроби періодизації історії господарського розвитку людства на основі способу обміну, тобто мінової концепції [4, 198–199]: I – *натуральне господарство* середньовіччя з нерозвиненим безгрошовим обміном; II – *грошове господарство* мануфактурного періоду, в якому гроші стають посередником товарного обміну; III – *розвинене кредитне господарство*, в якому обмін здійснюється на основі кредиту; захист принципів ринкової економіки, недоторканності приватної власності та гостра критика утопічного соціалізму.

Найпоспідовнішим провідником ідей “старої” історичної школи став **Карл-Густав-Адольф Кніс** – німецький економіст, дослідник економічної історії, професор Марбурзького, Фрайбурзького і Гейдельберзького університетів, який з позицій “історичного” методу у своїй основній праці “*Політична економія з погляду історичного методу*” (1853) заперечував повторюваність економічних явищ в історії різних народів,

висуваючи на перший план відмінності у ступенях еволюції, традиціях і здібностях різних націй та наголошуючи на тому, що: не існує універсальних економічних законів, господарський розвиток кожної нації унікальний і неповторний; необхідно аналізувати господарську еволюцію народів у тісному взаємозв'язку з іншими аспектами їх суспільного буття – правом, мораллю, звичаями, національною ментальністю (англійцям властиві ощадливість, національна гордість, відданість становій ієрархії; французам – прагнення до соціальної рівності, чуттєвої насолоди, різноманітних новацій; німцям – старанність, почуття справедливості, гуманізм, пошана до родинних цінностей; китайцям – згуртованість, пошана до старших і влади; росіянам – щедрість, широта душі, лінощі, релігійність і т. і.) тощо; спостереження економічного розвитку роблять можливими емпіричні узагальнення та вплив на господарські явища і процеси засобами державної економічної політики, спрямованої на досягнення суспільно значущих цілей [5, 398].

Література

1. *Історія економічних учень : підруч. / за ред. В. Д. Базилевича. – К. : Знання, 2004.*
2. *Лист Ф. Национальная система политической экономии, 1841 / Ф. Лист // 25 ключевых книг по экономике. – Пермь : Урал-LTD, 1995.*
3. *Рошер В. Начала народного хозяйства. Т. 1 / В. Рошер. – М., 1860.*
4. *Ковальчук В. М. Ретроспектива світової економічної думки : навч. посіб. / Ковальчук В. М., Сарай М. І. – Тернопіль : Астон, 2006.*
5. *Ковальчук В. М. Історія економіки та економічної думки : навч. посіб. / В. М. Ковальчук, М. В. Лазарович, М. І. Сарай. – К. : Знання, 2008.*

Редакція отримала матеріал 27 травня 2013 р.